

VILNIAUS SENAMIESTIS – GYVOSIOS KULTŪRINĖS ATMINTIES ŠERDIS

Vytautas Rubavičius

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, 08105 Vilnius, Lietuva
El. paštas rubavytas@gmail.com

Įteikta 2011-10-21

Santrauka. Vakarų pasaulyje miestai ir jų ryšių tinklai yra pagrindinė civilizacinės plėtros ir kultūrinės kūrybos galia. Istorinis urbanistinis paveldas yra ne tik civilizacijos gėrybių sandėlis: jis palaiko ir tvirtina civilizacijos plėtrai būtinius miesto bendruomenių tapatumus. Miestai yra regimas vietinių socialinių santykių, tarptautinių ryšių ir kuriamos kultūros erdvinės raiškos pavidalas. Miesto bendruomenių tapatumus formuoja ne tik miestiečių gyvenimo būdų visuma, bet ir regimi miestiečių vaizdai, taip pat su jais siejami istoriniai kultūriniai bei sakraliniai simboliai ir prasmės. Istorinei kultūrinei atminčiai palaikyti bei tvirtinti svarbus yra tas urbanistinis paveldas, kuriame glūdi miesto tapatumo ir išskirtinumo bruožai, įsitvirtinantys kultūrinėje atmintyje. Tokio paveldo branduolys ir šerdis, kurioje tarsi įrašyta „genetinė“ konkretaus miesto raidos programa, – yra Senamiestis. Vilniaus Senamiestis savaip įkūnija ir Lietuvos valstybingumo bruožus. „Genetiniai“ miesto tapatumo ir išskirtinumo bruožai yra ir šiuolaikinės urbanistinės paveldo ekonomikos, taip pat kultūros industrijų „išteklių“. Todėl urbanistinės veiklos Senamiestyje kriterijai turėtų būti jo urbanistinės erdvinės struktūros, tapatumo ir išskirtinumo bruožų tvirtinimas, kultūrinės atminties gaivinimas ir sklaida, stiprinant miesto bendruomenės istorinių šaknų pajautą – įsigyvenimą į miestą, taip pat paveldo ir kultūros industrijų išteklių gausinimas. Klausimas, kodėl iki šiol Lietuvoje dar nėra deramai suvokta Senamiesčio svarba valstybingumui ir nacionaliniam tapatumui tvirtinti, istorinės kultūrinės atminties gyvybingumui stiprinti, kūrybingai miesto bendruomenei ugdyti?

Reikšminiai žodžiai: kultūrinė atmintis, miestas, miesto bendruomenė, Senamiestis, tapatumas, urbanistinė veikla.

Vieta ir žmogus

Mūsų gyvenamojo meto esmė – judėjimas, greitis. Kuo greičiau judame, kuo dažniau keliaujame – tuo šiuolaikiškesni. Vis sparčiau juda finansai, žmonės, prekės, paslaugos, studijų programos. Judriausias – kapitalas, nepaliaujamai ieškantis, kur pelningiausiai įsivietinti. Paskui kapitalą juda šimtai milijonų žmonių, ieškančių darbo ir geresnio gyvenimo. Kapitalo laisvė – esminė šiuolaikinio pasaulio judrumo priežastis. Tad šimtai milijonų išvietintų ir pervietintų žmonių stengiasi suleisti šaknis naujose vietose arba mokosi gyventi bevieta aplinkose. Įsišaknydami naujose vietose žmonės stengiasi išlaikyti ryšius su gimtine. Tie ryšiai silpnėja, nes jų vaikams gimtinė jau yra naujoji vieta. Plinta diasporos, kurios tarsi puoselėja gimtinės vaizdinius ir palaiko buvusių vietų gyvybingumą. Kaip kalbėti apie egzistencinį žmogaus ir vietos sąryšį, sandermę, reginti greičio ir judėjimo ideologijos išsigalėjimą? Juk daugelio žmonių tikslas yra gyventi ten, kur geriau jam

ir jo vaikams. Gal pati tėviškės, gimtosios vietos, gimtojo miesto jausena jau yra jei ne atgyvena, tai tik graži poetinė mitologema, ne tiek padedanti, kiek trukdanti pasinaudoti naujomis, globalizacijos teikiamomis galimybėmis.

Tačiau esama ir kito reiškinio. Pastaruoju metu žmonės negali nė žingsnio žengti nefotografuodami ar nefilmuodami. Gal tai tik naujų technologijų nulemtas pomėgis, skatinantis vaizdų gamybą ir prekybą? Manytume, ne tik. Šitaip stengiamasi sukurti tam tikrus ryšius su tomis vietomis ir aplinkomis, kuriose buvojama. Drįstu teigti: kuo labiau išibėgėja žmogaus išvietinimo ir pervietinimo, jo atsaistymo nuo gimtųjų vietų vyksmas, juo labiau menksta gimtosios vietos pajauta, tuo labiau ryškėja poreikis savo atmintį pildyti įvairių vietų vaizdais. Kitaip tariant, naujai įsivietinama atmintyje, o tiksliau – skaitmeninėse technologijose.

Žmogus visada vienaip ar kitaip susijęs su konkrečiomis vietomis. Jis gimsta tam tikroje vietoje, tam tikroje aplinkoje ir Anapilin išeina konkrečioje – palaidojimo vietoje. Tad vietos ir žmogaus ryšys – egzistencinis, būtiškas. Būti visada reiškia ir kur būti. Gimtinės vaizdas vienokiu ar kitokiu pavidalu išlieka žmoguje visą gyvenimą. Galime sakyti, jog vieta kildina žmogų, jo socialinę aplinką. Būtiškoji žmogaus ir vietos sandermė aiškiai išreiškta ir mituose, ir kalboje, kuri kreipia į įprastu žvilgsniu neregimus ir sunkiai apmąstymams pasiduodančius vietas ir žmogaus sąlyčio paribius, kur „žmogus yra savo vietoje“, o vieta yra žmogaus gyvenama. Visų tautų mitai vienaip ar kitaip nupasakoja jų gyvenamas aplinkas – kalnus, lygumas, dykumas ar jūras. Dievai ar kosminės jėgos veikia atpažįstamoje aplinkoje, kurios ypatumų negali suvokti bei išgyventi prašalaitis. Vietinėmis dievybėmis buvo pripažįstami kalnai, uolos, upės ežerai. Kadangi mitai, kilmės pasakojimai palaiko socialinius tapatumus, tai tapatumams būdingas ir vietoviškumas. Iš socialinio – „mes“ – tapatumo kyla ir asmeninis tapatumas, kuris formuojasi ugdant savimonę. Kad ir kokia individuali savimonė taptų, ji negali visiškai „užmiršti“ gimtosios vietovės, gimtosios aplinkos. Galima tik sąmoningai ar nesąmoningai – atsiduodant įvairioms „bevietiškumo“ ideologijoms – tą vietoviškumą trinti. Mitai, istoriniai pasakojimai, literatūra, o sykiu šeima, kalba ir vietovė, jos į atmintį susigėrę vaizdai – tokie yra esminiai mūsų tapatumą formuojantys sandai. Tautinių, socialinių ir kitokių tapatumų „vietoviškumo“ bruožai atsiskleidžia lyginant įvairių tautų mitus ir padavimus.

Vietos, vietovės egzistencinę svarbą individo tapatumui liudija ir kalba. Juk sakome, kad gyvenime būtina „rasti savo vietą“. Kalba nurodo, kad pati gyvenimo tėkmė yra būtina įvietinti, kad tik įvietinta ji tampa žmogaus savasties pagrindu. Gyvenimas ne tik fiziškai gyvenamas tam tikrose vietose, bet ir kreipia žmogų į jo vietą, kuri apima esminius tapatumo bruožus – polinkius, profesiją, socialinius saitus. Palyginkime: „jis vis dar ieško savo vietos“ ir „jis jau rado savo vietą“. Iš šių pasakymų ryškėja ir požiūris į apkalbamus žmones, jų socialinis „svoris“. Tokia vietos svarba būdinga visam baltų ir slavų kalbų arealui. Juk ir mūsų miesto pavadinimas kilęs iš slavų *miasto*, tad miestai yra ypatingos žmonių santalkos vietos, kildinančios civilizacijas.

Žmogaus gyvenama vieta yra vietovė – konkreti giminytės, socialinių kultūrinių ryšių susaistytų ir kaimynystės aprėpiamų vietų visuma. Ji savo vaizdiniais, kalbos lytimis yra tapatumo tvirtinimo medžiaga. Vietovė iš esmės nurodo ir žmogaus kilmę, kurios svarbą esame linkę primiršti. Juk klausiamo – iš kur tas ar anas kilęs. Žmogaus kilmė, jo kilmingumas taip

pat yra vietoviškas. Tad galima tvirtinti, kad esama egzistencinio vietos, vietovės, atminties ir tapatumo sąryšio ar sandermės. Suprantama, ta sandermė, nelygu istorinės aplinkybės, gali virsti ir nederme.

Miestas ir Senamiestis

Miestas yra ypatinga vieta ir vietovė, sutelkianti daugybę žmonių ir paverčianti juos miestelėnais. Miestai yra ypatingi dariniai kurti kultūrą ir civilizaciją, jie yra istorinių tautų gimdytojai. Miestas kildina ir telkia istorinę bendruomenę, o miestų ryšiai palaiko valstybę ir valstybingumą. Socialinės ir kultūrinės institucijos, pati šiuolaikinė institucinė valstybės sandara yra miesto produktas. Tačiau miestas yra ypatinga vieta ir kitu atžvilgiu. Savo tolesnius svarstymus paremsiu M. Heidegerio mintimis apie graikų šventovės pastatą – jis „stovėdamas atveria pasaulį ir kartu jį vėl grąžina žemėn, kuri tik dėl to tampa gimtąja“, ir pasitelksiu pasaulio nusakymą: „Pasaulis yra tolydžio atsiverianti plačių kelių atviruma, ir tie keliai – tai paprasti ir esminiai apsisprendimai tautos istoriniame likime“ (Heidegeris 1980: 227, 231). Tad į miestą dera žvelgti kaip į ypatingą vietą ir sykiu kūrinių, kuris atveria žmonėms jų pasaulį, savaip priartina tolimas, formuoja savitą, tik tam pasauliui būdingą tolumo ir artimo sąveikos konfigūraciją. Vienokia tolumo ir artimo sąveikos konfigūracija užkoduota Vilniuje, kitokia, pavyzdžiui, Klaipėdoje. Vieniems arti Varšuva, Krokva, Polockas, kitiems – Karaliaučius, Ryga, Bremenas, Skandinavijos uostai. Valstybė vienaip ar kitaip tas konfigūracijas tarsi subendrina, bet jos išlieka miesto bendruomenių kultūrinėje atmintyje, nes palaikomos tiems miestams būdingų gyvenimo būdų dermės. Suprantama, jei gyvuoja istorinės miesto bendruomenės, kurių gyvybingoji atmintis siektų bent tris keturias kartas, kitaip tariant, bent šimtmetį.

Lietuvos miestai, kaip ir daugelis Vakarų civilizacijos urbanistinių darinių, rutuliojosi iš labai konkretaus vietos branduolio (žr. Šešelgis 1996), kuriame tarsi įrašyta genetinė raidos programa, nusakanti pirminį erdvinę struktūrą ir atsivėrimo pasauliui pobūdį. Miestai ir kurti ten, kur labiausiai ryškėja „atsiverianti plačių kelių atviruma“, paženklinta miesto vartų ar uosto. Kad ir kaip istorija keistų miestų veidus, nėra sunku išskaityti jiems būdingą genetinę programą, kuri ir „laikoma“ ypatingoje saugykloje – Senamiestyje. Senamiestis yra gimties vieta ir raidos programa, kuri įgyvendinama urbanistinėje miesto bendruomenės veikloje. Senamiestis nulemia esminius miesto tapatumo ir išskirtinumo bruožus, kurie gali būti stiprinami ar silpninami įvairių miesto plėtros sumanymų (plačiau apie miesto tapatumo ir išskirtinumo bruožus,

taip pat Senamiesčio svarbą žr. Rubavičius 2005). Šiuo atžvilgiu svarbu suvokti, jog visokia miesto plėtra, visokia naujų kvartalų statyba yra vienaip ar kitaip susijusi su Senamiesčiu miesto tapatumo ir išskirtinumo bruožų tvirtinimo požiūriu. Senamiestyje įrašytą genetinę raidos programą istoriškai papildė Senamiesčio ir Naujamiesčio ašis ir toje ašyje susiklostanti urbanistinė erdvinė struktūra.

Miestas, kultūrinė atmintis ir miesto bendruomenė

Miestas jame gyvenantiems žmonėms atveria pasaulį. Šitai ir nusako Popiežiaus kreipimasis *urbi et orbi* – iš Romos atsiveria krikščioniškasis pasaulis, kurio keliai ir sueina į šį miestą, Romoje – krikščioniškojo pasaulio raidos programa. Miesto ir pasaulio sandermė kuria ir tvirtina esminius miestelėnų tapatumo bruožus. Istorija liudija, kaip skyrėsi Senovės Graikijos miestų valstybių kultūra ir civilizaciniai užmojai, iš kurių ryškėjo ir mentaliniai skirtingumai. Šitai pasakytina ir apie daugelį didžiųjų šiuolaikinės Europos miestų. Miesto atveriamas ir palaikomas pasaulis, jo „kelių atviruma“ yra miestelėnų pasaulis, grindžiantis jų gyvenimo būdą. Į tą pasaulį sunku įsigyventi prašalaičiui, nes jam neprieinamas tas esminis vietos, miesto ir miestelėnų sambūvį laiduojantis veiksnys – gyvoji kultūrinė atmintis. Kultūrinė atmintis tvirtina ir palaiko visokius tapatumus – asmeninį, miestiešką, tautinį, nacionalinį. Visuose esama jos kildinamų ženklų, vaizdų ir pasakojimų. Bendruomenės yra palaikomos ir skiriasi viena nuo kitos kultūrinės atminties turiniu bei „struktūra“ – ritualizuotais sugyvenimo būdais. Nesiimdamas detaliau gvildinti kultūrinės atminties sampratų ir tos atminties turinio (plačiau apie tai žr. Rubavičius 2011: 81–87), pažymėsiu tik keletą dalykų. Ši sąvoka išplito per Jano Assmanno (2006) veikalus – jis plėtoja kultūrinės atminties ar „veiklios atminties“ supratimą, kuris iškelia kultūrinių formų bei turinių reikšmę prisimenant bei įsimenant ir veiklų atminties pobūdį. Ta atmintis konstruojama ir rekonstruojama viešais prisiminimo veiksmais, ritualais, galimais nusakyti kaip minėjimai. Kultūrinė atmintis apima tokį visoms visuomenėms visais laikais būdingą tinkamų naudoti tekstų, vaizdinių ir ritualų visetą, kurio „kultivavimas“ padeda stabilizuoti ir perteikti visuomenės savivaizdį. Tad kultūrinė atmintis yra ir kolektyvinė, bendruomeniškumą laiduojanti atmintis, nes socialiniams saitams būdinga kultūros formos, o kultūros formoms – socialinis turinys bei komunikacinis pobūdis. Stengiantis paryškinti veiklų prisiminimo pobūdį vartojama komunikacinės atminties sąvoka – bendri prisiminimai įtvirtinami pasakojant, bendrau-

jant, rodant, vaizduojant. Komunikacinė atmintis apima kasdienio bendravimo, žinijos, socialinių ryšių ir vaizdinių sritį, kuriai nebūdingas aiškus struktūruotumas. Kaip tik šioje atmintyje įrašytas socialumas ir bendruomeniškumas: „visuomenė įrašo save toje atmintyje su visomis savo normomis bei vertybėmis ir individe sukuria valdžią (*authority*), kurią Freudas pavadino superego ir kuri iš tradicijos vadinama „sąžine“ (Assmann 2006: 7). Komunikacinė atmintis laikoma kasdieniškuoju kolektyvinės atminties pavidalu. Vienas jos bruožų – ribotas gyvavimas praeities atžvilgiu: ji apima tris ar keturias kartas, kitaip tariant, beveik amžių. Tad galėtume sakyti, jog toks ir turėtų būti bent jau jauniausios veiksmingos miesto bendruomenės amžius. Suprantama, bent tiek ir turėtų siekti tos bendruomenės lankomi ir prižiūrimi giminių kapai. Nors Assmannas kultūrinės ir komunikacinės atminties skyrimą laiko svarbiu dalyku, manyčiau tą skyrimą esant gana sąlygišką – pavyzdžiui, tūkstantmečius „sutraukiantys“ krikščioniškų, kalendorinių švenčių ar istorinių įvykių minėjimai struktūruoja ir kasdienės atminties, žinijos bei vaizdinijos veikimą. Tad kultūrinė atmintis veikia kasdienėje komunikacinėje atmintyje (mes labiau linktume sakyti bendravimo atmintyje) kaip bendri šią atmintį palaikantys, prasminius bei vertybinius orientyrus teikiantys, taip pat socialinių ryšių bei įvairių tapatumų tvirtumą laiduojantys „rėmai“. Kultūrinė atmintis teikia socialinėms grupėms prasmes jų sanglaudai ir išskirtinumui tvirtinti, taip pat tapatinimosi ir skirties jausenai ugdyti reikalingą žiniją ir vaizdiniją. Kaip tik į vaizdą ir derėtų atkreipti dėmesį, nes vaizdai ypač veikia atmintį. Individo tapatumo požiūriu svarbūs yra gimtinės, istorinių vietų bei paminklų, veikėjų, taip pat matytų filmų, paveikslų, įsimintų įvykių, artimų žmonių vaizdai ir atvaizdai. Daliai tų vaizdų būdingi etnokultūriniai, tautiniai bei nacionaliniai tapatumai formuojantys bruožai (plačiau žr. Stupples 2003). Tad suprantama, jog miestiečių tapatumui nepaprastai svarbūs yra atmintyje nusėdę gimtojo miesto vaizdai, miesto erdvių sąveikų vaizdynas.

Vilniaus Senamiestis

Jis yra ne tik Vilniaus, bet ir Lietuvos steigties vieta, iš kurios mums atsiveria ir valstybių pasaulis, valstybių sąryšių tolumos ir artumos. Lietuvių tauta per amžius išlaikė šios vietos svarbos pajautą – „mes be Vilniaus nenurimsim“. Tie žodžiai nėra banalūs, juolab nevertėtų jų ironizuoti – juose glūdi supratimas, kad Vilnius yra ne tik kertinis valstybingumo akmuo, bet ir kartu su kalba esminė nacionalinį tapatumą formuojanti galia. Tačiau viena yra „nenurimti be Vilniaus“, o jau kas kita – įsigyventi į Vilnių, jo per šimtmečius

artintą pasaulį ir būti vertiems Vilniaus. Vilniaus Senamiesčiui išskylančius iššūkius bei jo išgyvenamas bėdas mes pabandydysime apžvelgti keliais aspektais: kai kurių šiuolaikinio postmodernaus kapitalizmo sąlygų, miesto bendruomenės, kultūrinės atminties.

I aspektas. Staiga išsilaisvinusi iš sovietinės okupacijos ir perėjusi į postmodernaus kapitalizmo aplinką Lietuva pateko toje sistemoje veikiančių rinkos galių valdžion (plačiau apie postmodernaus kapitalizmo iškilimą bei jo kuriamas sąlygas ir raidos tendencijas žr. Rubavičius 2010). Kadangi finansinis kapitalas yra bankinis spekuliacinis kapitalas, tai vyrauja ekonomikos burbulų sektoriai, susiję su spekuliacijomis vertybiniais popieriais, naujomis finansinėmis „prekėmis“. Esminis postmodernaus kapitalizmo bruožas – išlaisvinto bankinio finansinio kapitalo veiklai būtinas įsivietinimas ir persivietinimas. Tos veiklos padarinius matome sparčioje miestų raidoje, nes urbanistinė plėtra, statybos ir perstatymai, susiklosčiusių urbanistinių erdvių „perdarymai“ tapo vienu svarbiausiu kapitalo apytakos veiksmų (apie globalizacinės urbanistinės plėtros tendencijas ir jų antropologinius aspektus žr. Smart, Smart 2003). Tokiai finansinio kapitalo apytakai svarbi yra nekilnojamojo turto „gerintojų“, jo vertės didintojų, kurie Lietuvoje vadinami „vystytojais“, vadinamųjų *developerių* veikla, kapitalą ir žemę paverčianti gyvenamojo ar kitokio ploto prekėmis. Nekilnojamojo turto rinkoje tai vienoje, tai kitoje šalyje išsipučiantys ir sprogstantys burbulai yra būdingi šiuolaikiniam kapitalizmui dėl finansinio kapitalo veiklos ir laisvų jo kelionių. Ekonomikos kilimas susijęs su vienokio ar kitokio pobūdžio burbulų pūtimu, o tie burbulai po kurio laiko neišvengiamai subliūkšta. Nelygu šalis, toks sprogęs burbulas gali paveikti ir regiono ar net pasaulio ekonomikos raidą. Lietuvos ypatumas tas, kad pastarojo meto nekilnojamojo turto burbulą padėjo pūsti ir valstybė, jos politikai, nepaisydami kai kurių ekonomistų perspėjimų apie neišvengiamą krizę. Politikų tikslas aiškus – didėjant pastatomų kvadratinėms metrams kainai, daugiau surenkama ir pridėtinė vertė mokesčio. Tokia politikų nuostata palengvina „vystytojų“ veiklą, nes jie tampa tarsi kapitalo laisvės atstovais, padedančiais greitai ir neskausmingai praturtėti dideliame su jų veikla susijusių verslininkų ir politikų sluoksniui. Vadinasi, kuo pigiau statyti ir kuo brangiau parduoti – tokia esminė ne tik „vystytojų“, bet ir juos aptarnaujančių architektų bei miesto planuotojų nuostata, kuri ir atliepia sisteminį kapitalizmo raidos ypatumą. Kadangi statoma ant žemės, tai visa ši veikla grindžiama sieku gauti kuo didesnę pelną iš žemės sklypo, į kurį žvelgiama kaip į tam pelnui gauti reikalingą „nuogą“ teritoriją. Tad spekuliacija žemės sklypais, kuri vyksta vietos politikų priežiūros lauke,

yra svarbus finansinio kapitalo įsivietinimo ir persivietinimo veiksnys. Bandant suvokti šiuolaikinės urbanizacinės plėtros ir su ja susijusios miestų politikų, planuotojų, architektų veiklos pobūdį ir paskatas, dera turėti omenyje iškilus finansinio kapitalo metamorfozių, jo erdvinės ir kultūrinės raiškos analitiko Fredrico Jamesono aiškinimą, kad investicijoms pereinant nuo gamybos į spekuliacijas akcijų rinkoje, o finansams globalizuojantis, nepaprastai aršėja kova dėl nekilnojamo turto vertės (Jameson 2002: 198). Tą vertę ir siekiama dirbtinai padidinti, iš žemės sklypo gaunant kuo daugiau kvadratinių metrų parduotino ar išnuomotino ploto. Šiam imperatyvui pajungiamas miesto planuotojų ir architektų veikla, kurioje visokie istorinio, saugotino ar puoselėtino paveldo dalykai suvokiami vien kaip trukdžiai gauti didesnę investicijų „grąžą“. Tokių veiklos pobūdį ir jo kildinamą mentalitetą įtvirtina ir įteisina Lietuvoje įsivyravusi miestų raidos planavimo veikla ir įstatymai, kuriuose nebeliko – palyginti su sovietiniais metais – urbanistinio supratimo. Ši bėda, neigiamai veikianti visą valstybės raidą, mūsų urbanistų yra iškelta ir aptarta (Juškevičius, Valeika 2007; Juškevičius, Gaučė 2010), tačiau kol kas nematyti jokių poslinkių, kad miestų planavimo dokumentuose būtų išreiškiamas šiuolaikinis urbanistinis požiūris į miestų raidą ir jos planavimą.

Šiuo atžvilgiu dera prisiminti sovietinius metus. Tuomet miestų projektavimo ir urbanistikos statusas buvo labai aukštas. Tai lėmė ne tik sovietinė naujo gyvenimo, naujos aplinkos ir naujo žmogaus kūrimo ideologija, bet ir didžiulė industrinės plėtros apimtis, susijusi su naujų teritorijų įsisavinimu ir žmonių masių (darbo jėgos) perkėlinėjimu, jų gyvenimui reikalingos socialinės ir kultūrinės infrastruktūros kūrimu. Todėl miestų planuotojų mentalitete vyravo urbanistinis mąstymas: naujų miestų, jų kvartalų ir kitokių statinių projektavimas buvo grindžiamas ekonominės raidos, industriniais tikslais, socialinės ir kultūrinės infrastruktūros dalykais, kitaip tariant, užstatomai teritorijai buvo teikiamas būdingas ekonominis ir sociokultūrinis turinys. Jei dar pridėtume istorinio urbanistinio paveldo dėmenį, gautume šiuolaikiško vakarietiško miestų planuotojų ir urbanistų mentaliteto branduolį. Šiuo aspektu iškilus yra Kazio Šešelgio darbas. Drįstu teigti, kad jo idėjos ir principai darosi vis aktualesni ne tik sveiko pasipriešinimo „kvadratinių metrų“ ideologijai ir mąstymui požiūriu, bet ir kaip šiuolaikiško vakarietiško urbanistinio mąstymo apraiška. Kas šiuo metu tarp miesto planuotojų mąsto socialinėmis ir kultūrinėmis kategorijomis ar visuomenei aiškina, jog statant bei rekonstruojant būtina „pasiekti tolygų visų šalies gyventojų buitinių ir kultūrinių aptarnavimą“ (Šešelgis 2000: 205)? Ar galėtume pasakyti, jog šiuo

metu jau nebesvarbūs yra jo nusakyti tokie Lietuvos teritorijos bendrosios apgyvendinimo schemos sukūrimo rezultatai, tarp kurių ypač įsimintinas šis: „išryškinta urbanistinių (kraštovaizdžio organizacija) ir socialinių (gyventojų aptarnavimas, poilsio organizacija) veiksmų reikšmė rekonstruojant gyvenamųjų vietų tinklą“ (Šešelgis 2000: 270)? Urbanistai labai aiškiai skyrė miestų teritorijas nuo kitokio pobūdžio teritorijų. Deja, urbanistinės teritorijos supratimo buvo atsisakyta išsilaisvinus iš sovietinės okupacijos. 1995 m. priimtas, vėliau tobulintas ir šiuo metu galiojantis 2006 m. redakcijos teritorijų planavimo įstatymas paremtas tuščios vietos, tuščios teritorijos supratimu. Teritorijos atžvilgiu visos vietos yra lygiavertės. Tame įstatyme „nėra jokios užuominos, kad miestas ir stambios ar mažos jo dalys, miestų regionai ir kitos gyvenamosios vietovės – tai hierarchinės sistemos, tarpusavyje susijusios sisteminiiais ryšiais“ (Juškevičius, Gaučė 2010: 196). Ką jau kalbėti apie tiems ryšiams būdingą ekonominį ir sociokultūrinį turinį. Vėlgi nulemia jau minėti vadinamųjų *developerių* ir su jais susijusių naujųjų miestų valdytojų interesai – kurti kuo laisvesnę sprendimams priimti aplinką.

II aspektas. Genetinei miesto raidos programai rutuliotis būtina istorinė kultūrinės atminties saistoma bendruomenė, gyvenanti savame, gimtajame mieste. Miestiško gyvenimo būdo bendruomenės susiklosto per kelias kartas. Tik per kartas įaugama į miestą ir tampama miesto civilizacijos kūrėjais. Miestas su visa savo istorija ir kultūra turi būti gimtas ne vienai kartai, kad deramai būtų valdomas ir puoselėjamas. Vilniui, kaip ir Klaipėdai, nepasisėkė – po karo jie neteko savo gyventojų, tad miestiečiais tapo atvykėliai. Kultūros žmonėmis tapo kaimo vaikai, kurių vaikai ir anūkai jau ima kurti gimtąjį Vilnių. Beje, diduma pirmosios pokario kartos žymiausių lietuvių architektų ir urbanistų – kaimo ir miestelių jaunimas (Mačiulis 2011: 19–20), tad miestas jiems – išmoktas. Blogiau ar geriau. Tačiau istorinis urbanistinis Vilniaus paveldas nebuvo ir kol kas dar nėra deramai išgyventas ir įsisąmonintas jau vien dėl jame nugulusių skirtingų kultūrų sluoksnių, kuriems gaivinti stokojama ir kultūrinės kūrybos patirties, ir kultūrinio akiračio. Kitas svarbus dalykas – miesto valdymas daugiausia priklauso nuo atvykėlių, kaimuose ir miestelių „chruščiovkėse“ augusių žmonių, kurie čia atvyko susikurti sau gerą gyvenimą. Ir kuo greičiau. Jiems miestas – pirmiausia jų asmeninė gyvenamoji vieta, kuri formuojama pagal savo norus ir neskoningas fantazijas. Pastarųjų raiškos rezultatai matyti daugelyje Vilniaus senamiesčio vietų, ypač Užupyje. Vilniui vis labiau plečiantis, o jo ekonomikai priklausant nuo nekilnojamojo turto rinkos, į miestą iš rajonų plūsta darbo jėga, kuri taip ir netaps vilniečiais.

Jiems miestas – tik laikina gyvenvietė. Suregistravęs Vilniaus Senamiestyje vykdytus griovimo darbus, rekonstrukcijas, kuriomis naikinamas išlikęs urbanistinis paveldas (beje, tokia praktika būdinga ir kitiems didmiesčiams, ypač nuo to kenčia Klaipėda), ir akiavaizdžiai parodęs, kaip nesilaikoma ne tik prisiimtų tarptautinių įsipareigojimų saugoti Senamiestį, bet ir savų įstatymų, Algimantas Gražulis rašo: „Susidaro įspūdis, kad nei Lietuvos politinis elitas, atstovaujantis Lietuvai ir tarptautiniu lygiu, nei atsakingi valstybės tarnautojai vis dar nesuvokia, kad Vilniaus istorinis centras – tai iškiliausia mūsų šalies kultūros paveldo dalis“ (Gražulis 2010, 3: 16). Galime pridurti, kad nesuvokia ir to paveldo reikšmės nacionaliniam tapatumui bei valstybingumui tvirtinti ir skleisti.

Išsamiai besiformuojantį modernųjį Vilniaus centrą urbanistiniu požiūriu išgvildenęs ir apgailėstaujantis, kad per du nepriklausomybės dešimtmečius valstybingumas urbanistiškai taip ir nebuvo įprasmintas, Saulius Motieka susiklosčiusią padėtį nusako taip: „parengti ir šiuo metu galiojantys detalieji planai yra sukurti tam, kad visą teritoriją būtų galima pasiskirstyti įtakos zonomis. <...> Tokiuose teritorinio planavimo dokumentuose reglamentuojama ne urbanistinė architektūrinė kokybė, o tik užtikrinama maksimali esamos nuosavybės galimos realizacijos apimtis, tenkinanti privačius interesus“ (Motieka 2009: 196). Šitai iš dalies ir aiškintina aptartais mentaliteto bruožais, gyvybingos, miesto civilizacijos aplinkoje brendusios ir tą civilizaciją kūrusios miesto (urbanistinės) bendruomenės stoka. Ją nulėmė ne tik pokarinis Vilniaus ir Klaipėdos „išvalymas“, bet ir tam tikri Lietuvos visuomenės istorinės raidos ypatumai, į kuriuos kreipia Šešelgio įžvalga, kad „Lietuvoje nesusiklostė tvirtas ir vieningas miestiečių luomas“ (Šešelgis 1996: 53). Deja, ši tema kol kas nesusilaukė tyrėjų dėmesio.

III aspektas. Gyvybingą ir kūrybingą kultūrinę atmintį palaiko bendruomenė, kuriai ta atmintis laiduoja bendruomeninius saitus ir tapatumą. Jau minėjau, jog bendruomenės komunikacinė atmintis siekia šimtmetį, tad bent jau tokio jaunumo turėtų būti ir miestiečių bendruomenė. Suprantama, ir atvykėliai gali daug ką prisiminti ir į daug ką įsigyventi, tačiau turėtų turėti ir bendresnį jų tapatumą laiduojantį religinį kultūrinį pamatą. Sovietiniais metais tokie pamatai nebuvo kuriami, priešingai – buvo stengiamasi sunaikinti ar pakeisti simbolinį istorinio paveldo turinį, kreipiantį žmones į tuos laikus, kurie gyvavo prieš sovietinio pasaulio sukūrimą, – menančius „aną Lietuvą“, „aną, iki 1917-ųjų pasaulį“. Istorinių, sakytume, šakninių, miesto bendruomenių reikšmė šiuo metu didėja, nes bendruomeninius ryšius, tradicines bendruomenes „naikina“ vadinamųjų *developerių* veikla – gentrifi-

kacija ir kraustymasis, susijęs su nekilnojamojo turto burbulais, – o jų atmintį veikia drastiškas urbanistinės aplinkos keitimas. Nepadėti ir realios savivaldos pamatai, kurie atvykėlius skatintų kuo greičiau įsivietinti, nes jų supratimas reikalingas tvarkant gyvenamąją aplinką. Todėl būtinos sąmoningos pastangos telkti miesto bendruomenę, kuriant ir įtvirtinant jos kultūrinę atmintį. Šiuo atžvilgiu urbanistinė veikla yra bene svarbiausia. Kodėl? Urbanistinės veiklos apimtis yra labai didelė, ji tvarko erdvinę žmogaus aplinką, naujai ją įvaizdina ir šitaip veikia atmintį bei pasaulėvoką. Jau pamažu imama suvokti išskirtinė istorinio urbanistinio paveldo reikšmė vis labiau kultūriniu virstančio turizmo industrijai: jai ypač svarbus to paveldo vizualinis aspektas, kuris ir „vartojamas“. Tačiau vizualinis aspektas yra vienas svarbiausių veiksnių, formuojančių individualų ir grupinį tapatumą (Tilley 2006). Tie vaizdai nugula žmonių atmintyje ir sieja juos su gimta vieta, vietiniais „bendravaizdžiais“ ar įšaknija atvykėlius. Kuo didesnis tų vaizdų simbolinis bei sakralinis turinys, tuo jie veiksmingesni tapatumo tvirtinimo atžvilgiu. Urbanistinė veikla gali remtis simbolių ir ženklų paveldu, o gali jį ir naikinti. Remdamasi tuo paveldu, urbanistinė veikla veiksmingiausiai – kasdienio poveikio – būdu simbolių ir ženklų turinį įskiepia į miestiečių sąmonę. Vieniems – tai iš pradžių nelabai suprantamas priminimas, o jau tų ženklų aplinkoje augantiems – natūralus gimtojo miesto bruožas, padedantis jiems išsakyti daugiakultūriniame šimtmečių pavelde ir paversti jį kūrybinę galią didinančia gyvenamąja terpe.

Vietoj išvadų

Lietuvos urbanistinėje veikloje būtini esminiai principinių nuostatų ir mentaliteto pokyčiai. Pirmiausia reikėtų išsiaiškinti socialinius ir kultūrinius tos veiklos uždavinius bei jų įgyvendinimui kylančius iššūkius. Nuostatos ir principai turėtų kisti atsižvelgiant į urbanistinę plėtrą skatinančias postmodernaus kapitalizmo sąlygas ir iš jų kylančius iššūkius. Tad pirmiausia – sąmoningai priešintis „naudingo ploto“ ideologijai. Suprantama, nėra jėgos, kuri iš esmės keistų dabartinio kapitalizmo būseną, tad naivu būtų kovoti su greito ir kuo didesnio pelno imperatyvu, tačiau svarbu yra jį suvokti ir derinti su kitokiais urbanistinės veiklos tikslais bei būtinais prioritetais. Juos svarstant kaip tik ir derėtų atsižvelgti į anksčiau aptartas stokas – miesto bendruomenės ir kultūrinės atminties. Tad centrinės miesto dalies, o ypač Senamiesčio renovacijos projektai ir turėtų būti vertinami kultūrinės atminties gaivinimo ir gyvybinimo, miesto bendruomenės stiprinimo požiūriu. Esminis, sakytume, atskai-

tos taškas – istorinės urbanistinės erdvinės aplinkos struktūros tvirtinimas, apimantis susiklosčiusį gatvių tinklą ir statinių tūrį bei jų vaizdų sąveiką. Tam būtini ir dideli atstatymo darbai, kuriuos derėtų vadinti atkuriamąja renovacija. Tarptautinis Didžiosios žydų sinagogos atstatymo projektas būtų naudingas kaip einanti po Valdovų rūmų urbanistinės struktūros tvirtinimo, o sykiu paveldėto kultūrinio simbolinio turinio gaivinimo pakopa. Tačiau esama ir mažesnių daug nekainuojančių ir tik nuo savivokos priklausančių darbų. Pavyzdžiui, centrinėje miesto dalyje buvusių kapaviečių pažymėjimas ir juose palaidotų žmonių pavardžių paviešinimas. Tos vietos su autentiškais buvusiais įrašais ir paminklų detalių kompozicijomis galėtų tapti tokia pat įprasta miestiečiams aplinka, kaip ir nauji barai bei gyvenamieji stiklainiai. Mūsų darbai ir apmąstymai turėtų nurodyti „kelią, vedantį į mūsų prieglobsčio vietą. Ši vieta visada yra istoriška, t. y. nulemta mūsų misijos, nepriklausomai nuo to, ar mes ją vaizduojamės, nagrinėjame ir tvarkome istoriškai, ar mes tikimės, savavališkai nususukdami nuo istoristikos, dirbtinai išsivaduoti iš mūsų istorinio likimo“ (Heidegeris 1992: 264). Likimo mums dovanoto vienintelio istorinio prieglobsčio ir pasaulio atverties vietos puoselėjimas – tokia, trumpai tariant, turėtų būti urbanistinės renovacinės veiklos ideologija.

Literatūra

- Assmann, J. 2006. *Religion and Cultural Memory: Ten Studies*. Transl. Rodney Livingstone. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Gražulis, A. 2010. Vilniaus senamiesčio žaizdos. Pastarųjų 15 metų pokyčiai ir tendencijos, *Kultūros barai* 3: 14–24; ir 4: 18–27.
- Heidegeris, M. 1992. *Rinktiniai raštai*. Iš vok. k. vertė A. Šliogeris. Vilnius: Mintis.
- Heidegeris, M. 1980. Meno kūrinių prigimtis, iš B. Kuzmickas (sud.). *Grožio kontūrai*. Vilnius: Mintis, 208–255.
- Jameson, F. 2002. *Kultūros posūkis. Rinktiniai darbai apie postmodernizmą (1983–1998)*. Iš anglų k. vertė Auksė Mardosaitė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Juškevičius, P.; Gaučė, K. 2010. Urbanistinio planavimo deformacijos, *Urbanistika ir architektūra* [Town Planning and Architecture] 34(4): 195–207. doi:10.3846/tpa.2010.19
- Juškevičius, P.; Valeika, V. 2007. *Lietuvos miestų sistemų raida*. Vilnius: Baltijos kopija.
- Mačiulis, A. 2011. *Vytautas Edmundas Čekanauskas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Motieka, S. 2009. Besiformuojančio Vilniaus moderniojo centro urbanistinis modelis, *Urbanistika ir architektūra* [Town Planning and Architecture] 33(4): 195–210. doi:10.3846/1392-1630.2009.33.195-210
- Rubavičius, V. 2011. Kolektyvinė atmintis laisvinantis iš sovietinės okupacijos, *Metai* 10: 79–93.
- Rubavičius, V. 2010. *Postmodernusis kapitalizmas*. Kaunas: Kitos knygos.

- Rubavičius, V. 2005. Miesto tapatumas ir išskirtinumas globalizacijos sąlygomis, *Urbanistika ir architektūra* [Town Planning and Architecture] 29(4): 158–163.
- Smart, A.; Smart, J. 2003. Urbanization and the Global Perspective, *Annual Review of Anthropology* 32: 263–285. doi:10.1146/annurev.anthro.32.061002.093445
- Stupples, P. 2003. Visual Culture, Synthetic Memory and the Construction of National Identity, *Third Text* 12(2): 127–139. doi:10.1080/09528820309661
- Šešelgis, K. 2000. *Gyvenimas. Mokslo darbai*. Vilnius: Technika.
- Šešelgis, K. 1996. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai: nuo seniausių laikų iki 1918 m.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Tilley, Ch. 2006. Introduction: Identity, Place, Landscape and Heritage, *Journal of Material Culture* 11(1/2): 7–32. doi:10.1177/1359183506062990

VILNIUS OLD TOWN – THE CORE OF THE LIVING CULTURAL MEMORY

V. Rubavičius

Abstract. In the Western world, cities and urban networks are the basic cultural and civilizational force. Urban historical heritage grounds and strengthens identities of urban communities, which are essential for civilizational development. Cities are visual shapes of the processes of local social and international relations and cultural production. The identities of urban communities are formed not only by their urban lifestyles, but also by urban visual surroundings with cultural and religious symbols and meanings. Urban historical heritage is the source of urban uniqueness and identity, thus it plays an important role in cultural memory formation and maintenance. The old town is the core of this kind of heritage where “genetical” programme of urban development is inscribed. In addition, the Old Town of Vilnius embodies the main features of Lithuanian historical statehood. Thus, the criteria of urban developmental works in the Old Town area should rely on the tasks of the reinforcing both urban space structure and the features of urban identity and exceptionality, and also on the sustaining and spread of cultural historical memory ensuring identity of the urban community.

Keywords: city, cultural memory, identity, Old Town, urban community, urban development.

VYTAUTAS RUBAVIČIUS

Doctor of Philosophy, senior research worker. Lithuanian Culture Research Institute. Saltoniškių g. 58, 08105 Vilnius, Lithuania. E-mail: rubavytas@gmail.com.

Research interests: postmodern discourse, postmodern urbanism, globalization, cultural memory and national identity.